

Lėta apokalipsė: nežmogiškų rūšių Apreiškimas. Išnykimas, rūšių atsakomybė ir koegzistavimo strategijos

Katerina Sidorova

Kalbant apie mirties ir mirtingumo sampratą, neišvengiamai susiduriame su absoliučios mirties idėjomis: pasaulį apimančiomis mirtinomis nelaimėmis ar tiesiog – pasaulio pabaiga. Pasaulio pabaigos konceptas egzistuoja daugelyje kultūrų nuo istorijos pradžios: potvyniai, ugnies sienos, skėrių antplūdžiai, taip pat marai ar net kosmoso atakos (meteoritai, ateiviai, saulės užgesimas). Jis ne tik buvo puikiai pavaizduotas religinėje literatūroje, bet išpopuliarėjo mokslinėje fantastikoje, o vėliau, tobulėjant specialiesiems efektams, skaitmeninėms technologijoms ir vaizdo montažui, ir Holivudo filmuose. Nūdien, sekdami Apreiškimo knygą, žodį „apokalipsė“ vartojame kartais teisėtai, kartais ne. Kalbame apie absoliučią mirtį visiems, gyvenantiems Žemėje, tačiau dėl stiprios krikščionybės įtakos vakarietiškam mąstymui pasaulio pabaiga tapo (tik) žmonijos istorijos pabaigos sinonimu.

Pastarosios dienos įrodė, kad eschatologinis diskursas yra ant bangos tiek masinėje kultūroje, tiek intelektualiniuose rateliuose. Pažvelkime į dabartinius įvykius ir įvertinkime, ar apokalipsė išties prasidėjo. Tai darant pagrindinis tikslas bus išeiti iš žmogiškosios perspektyvos ribų. Šis tekstas apims mirties ir išnykimo aspektus, aptariant tiek žmonių, tiek gyvūnų pasaulius, nes mes vis dar esame laikomi viena karalyste – fauna. Ieškosime sprendimų harmoningesniam šių dviejų pasaulių koegzistavimui; galimai įtraukiant pasaulinės ekonomikos augimo ir išibėgėjusio kapitalizmo lėtinimą. Anksčiau esu kalbėjusi apie žmonių-gyvūnų santykius ir galios dinamiką smulkesniu mastu, čia norėčiau kalbėti globaliai.

COVID-19 krizės ir pastarųjų gaisrų Amazonėje, Sibire, Kalifornijoje, Australijoje (paminėjau vos keletą iš daugelio) šviesoje žmonija yra priversta susidurti su kitomis planetoje egzistuojančiomis rūšimis – ne tik savimi – ir radikaliai keisti požiūrį į tarprūšinių koegzistavimą. Kai gaisruose žūsta tiek daug rūšių, nebegalime neįtraukti šių mirčių į globalios katastrofos sąskaitą. Nekontroliojamai plintant mirtinam (kai kuriems) virusui, nebegalime ignoruoti jo kilmės. Žmonijai veržiantis vis gilyn į gyvūnų gyvenamąsias vietas, brutaliai ir tiesiogiai veikiama jų egzistencija: daugybei rūšių gresia išnykimas, kitų skaičius mažėja kasdien. Antra tokios ekspansijos pasekmė yra didesnė kontakto su mikrobais ir virusais rizika – jie cirkuliuoja tarp gyvūnų ir yra jų toleruojami, bet kelia grėsmę žmogaus imuninei sistemai.

Šių dalykų įsisąmoninimas ir naujas situacijos įvertinimas yra kritiškai reikalingi, ypač dabar, tačiau žmonių populiacijai pasaulyje stabiliai augant mes ir toliau **žvelgiame tik iš žmogiškosios perspektyvos, galvodami apie galimus pasaulio pabaigos scenarijus**, kurie mažai tepakito per (žmonijos) istoriją, **naudojamės tik jos logika**. Ši tūkstantmetį, atsidūrus esamoje ekologinėje būklėje ir politinėje situacijoje, negali liautis spėliojus, ar Apokalipsė pagaliau artėja.

Biblinė pasaulio pabaigos idėja, lydima Paskutinio teismo, padarė didžiulę įtaką europiečių pasaulėvokai ir palietė įvairius aspektus: laidojimo procedūras (per daug nesirūpinant individualiais kapais) ir lūkesčius pačiam gyvenimui. Mistiniai simboliai ir skaičiai, aprašyti Apreiškimo knygoje, buvo susieti su tikrais istoriniais įvykiais ir datomis (7000 metų nuo Kristaus gimimo, 1666-ieji, talpinantys savyje žvėries skaičių), žmonės tapatino masines negandas ar prieš kariuomenių įsiveržimą su artėjančios pasaulio pabaigos ženklais ir t. t. XVII a. pradžios Rusijoje Dimitrijus Apsišaukėlis I ir Dimitrijus Apsišaukėlis II buvo laikomi Žemėje gimusiais Antikristais.

Mums čia svarbu, kad ši konkreti „pasaulio pabaiga“ lietu tik žmoniją. Mano rasti šaltiniai, kuriuose kalbama apie gyvūnų patekimą į rojų, yra spekuliatyvūs ir negali būti naudojami šiame tyrime. Keliose vietose minimi drauge su šeiminingais prisikėlę augintiniai, bet net jei tie šaltiniai būtų patikimi, vis tiek kalbėtume apie išskirtinius santykius tarp tam tikrų rūšių, o ne visų rūšių Žemėje pripažinimą.

Nuo tada, kai įsigalėjo pasaulio pabaigos naratyvas, „paskutinio teismo dienos“ vaizdinys persekioja mūsų kultūrą. Paminėjau XVII, XIX ir XX amžius, perėjimas iš XX į XXI amžių, be abejo, nebuvo išimtis. Apokaliptinių filmų sąrašų dėka labai lengva sekti susidomėjimą šiomis temomis augimą kine: vos 4 filmai buvo sukurti iki 1950 m., vos daugiau nei tuzinas amžiaus viduryje, virš 60 filmų 2000-2010 m. ir dar daugiau 2010-2019 periodu. Neaptarinėsiu kiekvieno filmo atskirai, bet pasakysiu, kad dauguma scenarijų turi įdomių panašumų – pirma, pagrindinės pasaulio pabaigos priežastys yra aplinkos nualinimas arba mokslinė klaida (be abejo, ištinka ir ateivių atakos, bet jos nedominuoja), antra, tarprūšinė komunikacija yra gan ribota (vėlgi, išskyrus ateivius). Apie gyvūnus postapokaliptiniame pasaulyje praktiškai neužsimenama. Visai kaip biblinėje pasaulio pabaigoje, holivudinė šio įvykio versija atsižvelgia tik į žmonių rūšį.

Reta išimtimi būtų 1975 m. filmas „Berniukas ir jo šuo“ („A Boy and His Dog“) – juodoji komedija, kurios veiksmas vyksta 2024 m. JAV, po Ketvirtojo pasaulinio karo. Joje paauglys keliauja dykvietėmis su savo kompanionu, šunimi telepatu. Berniuką suvedžioja jauna moteris ir apgaule įvilioja į požeminę gyvenvietę, kur jo sperma bus panaudota kaimo gyventojų skaičiaus atstatymui. Berniukas pabėga, o toji mergina, maištaudama prieš savo protėvius požeminiame kaime, nuseka paskui ir stengiasi įtikinti palikti savo šunį. Visgi berniukas pasirenka nužudyti merginą ir sušerti jos palaikus šuniui, kurį randa beveik mirštantį badu. Šis neabejotinai tamsus pavyzdys mums svarbus dėl vienos priežasties – žmogus vietoj kito žmogaus galiausiai pasirenka žmonių giminei nepriklausančios rūšies kompanioną, šuns rūšį laiko lygia sau, o ne augintiniu ar maistu. Tačiau net ir čia scenarijaus autoriai nusprendė antropomorfizuoti šunį, suteikdami jam žmogiško samprotavimo ir kalbos gebėjimus. Tai rodo, kad net laisviausioms mokslinės fantastikos fantazijoms sunku įsivaizduoti bendravimą su žmonių giminei nepriklausančiomis rūšimis pripažįstant jų teisę būti savimi.

Galima tvirtai teigti, kad daugumą holivudinių apokalipsės siužetų sieja katastrofos didingumas, vedantis į „pasaulio pabaigą“, ir kokios nors

postapokaliptinės egzistencijos formos. Galime nesunkiai įsivaizduoti milžiniškus potvynius, virusų atakas, robotų atakas, karą ir t. t. – šie vaizdiniai ryškiai išpausti į mūsų smegenis. Grįžtant į realybę, pamėginkime prisiminti naujo tūkstantmečio laukimą lydėjusius lūkesčius ir baimės. „Tūkstantmetis“ – kadaise baisus žodis, kai kuriems asocijavęsis su galima pasaulio pabaiga ar bent jau staigiomis drastiškomis permainomis, kurios daugiausiai buvo susijusios su mūsų programinėmis sistemomis, mašinomis, tiksliau, kompiuteriais. Galima išvesti paralelę su senovinių kalendorių pabaiga: majų, inkų ir kt. Jaučiu palengvėjimą sakydama, kad kol kas nei vienas šių scenarijų neišsipildė.

Tiesą sakant, **visai kitokio tipo apokalipsė** lėtai, bet stabiliai artėja daugumai nežmogiškų rūšių, o taip pat ir žmonių populiacijai, gyvenančiai dideliame skurde. Būtent šią apokalipsę nuspėjo daug pranašų – mokslininkų ir aktyvistų. Tačiau apie ją negalvoja ne tik didžiama žmonijos, o ir vyriausybių. Galvoje turiu, be abejo, ekologinę krizę, pasireiškiančią daugybe būdų, apie kuriuos jau taip pripratome girdėti, kad nebekreipiame dėmesio. Tai klimato kaita, vandens, oro ir dirvos tarša, badas ir rūšių įvairovės mažėjimas.

Nesileisiu į smulkmenas, mano brangūs skaitytojai gali save edukuoti patys, ypač „The Club of Rome“ pranešimais. Vietoje to norėčiau pasiūlyti pažvelgti į mūsų istoriją toliau žmogiškosios perspektyvos. Konkrečiau, į industrinę revoliuciją, žaliają revoliuciją (pesticidų naudojimo pradžia žemės ūkyje), miestų ir urbanistinių erdvių augimą, industrinių teritorijų ir ūkių plėtrą, intensyvios gyvulininkystės ūkių rasimąsi ir nepaliaujamą ekonominį intensyvėjimą. Visi šie fenomenai susiję su kultivuojamos žemės plotų gausėjimu gamtos sąskaita ir Antropoceno charakteristika (Antropocenas – dabartinis geologinis amžius, vertinamas kaip periodas, kuriame žmogaus veikla turi *lemiamos* įtakos klimatui ir aplinkai).

Iš žmogiškos perspektyvos, tokią raidą galima būtų pavadinti didinga. Čia žengiu žingsnį atgal ir konkretizuoju, kuriai žmonijos daliai šios permainos pasitarnavo, nes negaliu kalbėti apie visą žmoniją. Iš tiesų, tai yra pirmojo ir dalinai antrojo pasaulio šalys, patiriančios pozityvias ekonominio augimo puses. O čia vėlgi tenka patikslinti, kad tik vidurinė klasė ir didesnes pajamas generuojantys, aukštesnį išsilavinimą įgiję žmonės apčiuopiamiausiai pajunta šio augimo naudą. Taigi aš kalbu apie labai mažą žmonių dalį. Ši grupė yra ne tik didelės vargingesnių žmonių, o ir nežmogiškų gyvų būtybių populiacijų priešas. Pastarajai antropocentriško mentaliteto varoma urbanistinė plėtra yra tikrų tikriausia apokalipsė.

Nebegalime kalbėti apie ilgalaikę ekonominę naudą ir verslų tvarumą, kai gamtos eikvojimas pasiekia tokius mastus, jog jai nepavyksta atsinaujinti pakankamai greitai. Ši situacija veda į utilitarinę aklavietę: suteikdami trumpalaikę naudą labai menkam žmonių skaičiui, nepataisomai žalojame daugybę nežmogiškų rūšių. Šis rezultatas atskleidžia dvi konkrečias tendencijas, būdingas pelnu varomoms visuomenėms. Pirmiausia, vėlgi, antropocentrizmas – absoliutus negebėjimas atjausti kitas rūšis ir grįsti ekonomiką koegzistavimu, ne invazija. Antra, savanoriškas abejingumas kito mirčiai. „Kitas“ šiuo atveju būtų gyvūnai ir, kad ir kaip provokuojančiai nuskambės, gyventojai iš „neišsivysčių šalių“, kurias suniokojo ilgamečiai karai, kolonizacijos ir nualinti gamtos resursai.

Drastiški klimato pokyčiai, tikėtina, lemia dažnesnius gamtos kataklizmus: žemės drebėjimus, viesulus, uraganus, virusus ir ligas. Istoriškai tokie įvykiai buvo laikomi aukštesnių dievybių bausme žmonijai. Čia prisiminkime kitą pavyzdį iš krikščioniškų tekstų – Didįjį tvaną, aprašytą VI-IX Pradžios knygos skyriuose. Šis pasakojimas atskleidžia Dievo sprendimą grįžti į žemę chaotiško vandens pavidalu, kaip buvo iki jo kūrybos, o tada pasukti kūrybos procesą kita linkme. Siužetas labai panašus į Gilgamešo epą ir gausybę mitų apie Atlantidą ar panašius paskendusius kraštus, ankstesnius už Pradžios knygą: visi Žemėje gyvenantys žmonės prarado save nuodėmingame gyvenime ir turi būti sunaikinti. Tuomet viskas priklauso nuo Nojaus, vienintelio dorai gyvenančio žmogaus. Jam Dievas paveda pastatyti arką, kuria jis, jo sūnūs ir jų žmonos kartu su visų gyvų būtybių patiniais ir patelėmis bus išgelbėti nuo vandens.

Tokio tipo pasakojime matome kito tipo scenarijų – atrinkti žmonės yra lygiaverčiai atrinktiems gyvūnams, jiems lemta būti išsaugotiems ir iš naujo apgyvendinti Žemę. Gyvūnų įtraukimas yra nepaprastai svarbus – tampa akivaizdu, kad bet kokia gyvenimo tąsa be jų būtų neįmanoma. Tačiau vis tiek išlieka keletas loginių problemų, nes tokio mito šerdis yra ne mažiau antropoceniška. Kadangi visa žmonija turi būti nužudyta už nuodėmes, visi gyvūnai, išskyrus poras, atrinktas žmogaus (Nojaus), taipogi turėjo žūti. Tik žmogus ir žmogaus veiksmai nulėmė potvynį (moralė priskiriama tik žmogui), bet visi gyvi sutvėrimai turėjo būti drauge nušluoti nuo žemės paviršiaus.

Scenarijuje, kuris šiandien vyksta tikrovėje, Nojaus vaidmenį perėmė mokslininkai ir gyvūnų teisių / ekologijos aktyvistai. Tai mums primena Jono pranašystes. Panašumai gali pasirodyti tokie pat pribloškiantys kaip ir žmonėms 1666-aisiais, išgyvenusiems miestų gaisrus, karus ir pandemijas.

Vienintelis skirtumas – tradicinis kitų rūšių atmetimas tampa nebeįmanomas, nes mūsų poveikis gamtai dabar akivaizdus. COVID-19 krizė, sukrėtusi viso pasaulio gyventojus, yra puikiausias pavyzdys.

Korona virusas neturi vieno konkretaus kaltininko. Jis, kaip bet kuri kita infekcija, kilo kaip natūralus gamtos atsakas į žmogaus kertamus miškus, laukinės gamtos teritorijų kultivavimą, gyvūnų laikymą ūkiuose ir jų pardavinėjimą antisanitarinėmis sąlygomis mėsos turguose. Naujos ligos gali atsirasti tiek pačioje laukinėje gamtoje, tiek dėl aktyvios sąveikos su ja. Kuo agresyvesnė žmogaus invazija į laukinę gamtą, tuo labiau tikėtini panašūs atvejai. Pandemija, kurią galima interpretuoti kaip biblinių įvykių pildymosi ženklą, iš tiesų yra padaryta žmogaus. Šįkart ir patys žmonės yra aukos.

Į pasaulinį tvaną panaši istorija pasakojama 1995 m. apokaliptiniame veiksmo filme „Vandens pasaulis“ („The Water World“). Jūros lygis pakilo daugiau nei 25 000 pėdų, tad visi pasaulio žemynai dabar po vandeniui. Civilizacijos likučiai gyvena apgriuvusiose plūduriuojančiose bendruomenėse, dirvą naudoja vietoj pinigų, brangina išlikusių augalų likučius ir ieško paslaptingosios „Sausos žemės“ – paskutinės likusios žemės, kur dar yra faunos ir floros. Šioje įvykių versijoje žmonių veiksmai nulėmė visų rūšių žūtį. Jie vargsta mėgindami išgyventi sudarkytoje

ekosistemoje, tačiau vis dar nejaučia tiesioginės atsakomybės. Kadaisė mitinė „Sausa žemė“ pagaliau randama ir pagrindinių veikėjų grupelė apkabina gulinčius resursus it laimingą pabaigą, o filmo protagonistas išplaukia atgal į jūrą tęsti savo gyvenimo būdo, priklausomo nuo vandenyno. Moralinę pamoką užgožia nesavanoriškų gamtos dovanų gausa.

Peržvelgėme keletą religinių tekstų ir filmų siužetų, tad galime susidaryti aiškesnį vaizdą apie masinės mirties variacijas. Jas lengva suskirstyti į tris kategorijas, pagal kitų rūšių mirties įtraukimą:

Pirma, biblinė versija – žmonės ir gyvūnai išmiršta, tokiuose scenarijuose žmonėms dažnai žadamas pomirtinis gyvenimas.

Antra, kaip įvykiai klostosi „Vandens pasaulyje“ ir kituose panašiuose pasakojimuose – visi arba dauguma gyvūnų miršta, žmonės išgyvena.

Trečias galimas variantas, kurio dar nenagrinėjome – visi žmonės miršta, o gyvūnai ir augalai toliau egzistuoja. Čia, vietoje kultūrinio paveldo pavyzdžio, norėčiau paminėti ne pelno siekiančią organizaciją – Savanorišką žmonių išnykimo judėjimą (Voluntary Human Extinction Movement, arba VHEMT), kurio veiksmus skatina susirūpinimas ekologija. Judėjimo dalyviai pataria apskritai liautis daugintis ir pamažu išnykti nuo žemės paviršiaus. Išeitų puikus holivudinis filmas, nors žmogiškojoje perspektyvoje toks scenarijus tiesiog neįsivaizduojamas – jau vien dėl fakto, kad kultūra nustotų egzistuoti be auditorijos. Joks gyvas sutvėrimas negalėtų norėti, kad jo rūšis visiškai išnyktų. Net VHEMT lyderiai supranta tokio siekio neįmanomumą ir palaiko sąmoningą dauginimąsi, ekologinį švietimą ir neskatina imtis masinių savižudybių, nors taip galėtų pasirodyti iš pirmo žvilgsnio.

Vis dėl to iš etinės perspektyvos man tokio tipo mąstymas atrodo pranašiškas: atsižvelgiama į globalią ekosistemą, moraliniai atsakomybės kodai pagaliau taikomi mūsų rūšies santykiams ne tik vieniems su kitais, o ir su visomis rūšimis lokaliu (žiaurų elgesį su gyvūnais draudžiantys įstatymai ir t. t.) ir globaliu mastu. Žemę laikydami ekosistema, VHEMT pionieriai ieško disbalanso, keliančio grėsmę gyvybei plačiąja to žodžio prasme. Jei priežastis esame mes, mūsų pačių moralinė pareiga yra nustoti egzistuoti ir leisti planetai atsigauti. Tai galėtų būti geriausias klasikinės dilemos „geras darbas be asmeninės naudos“ sprendimo pavyzdys. O tai mus atveda prie paskutinio filmo pavyzdžio, teksto autorės asmeninio favorito, Luco Bessono „Penktojo elemento“ („The Fifth Element“). Jame yra du dėmesio verti dalykai, nors ir įvilkti į dar vieną tipinę holivudinę „geri vyrukai išgelbėja pasaulį nužudydami daug blogų vyrukų“ pakuotę. Pirmiausia, glaudi tarprūšinė komunikacija ir sąveika. Kaip daugybė mokslinės fantastikos filmų, „Penktasis elementas“ vaizduoja visatą, pilną būtybių iš skirtingų planetų, užmezgusių glaudžius ekonominius ir politinius santykius. Tačiau viena konkreti rūšis išsiskiria – Mondošavanai. Tai ateivių tauta, pasišventusi gyvybės išsaugojimui, net jei dėl to tektų paaukoti savo gyvybę. „Laikas nėra svarbu, svarbi tik gyvybė“, – vieno iš Mondošavanų citata, kai jie miršta stengdamiesi išsaugoti specialų artefaktą ir taip išgelbėti gyvybę Žemėje. Toks vienos rūšies pasiaukojimas siekiant išgelbėti kitą mums yra negirdėtas, kadangi žmonių

pasiaukojimas dėl kitų rūšių išsaugojimo visada turėjo ribas. Ta riba – mūsų pačių gerovė.

Kita kritinė šio filmo pasakojimo dalis yra pats penktasis elementas – dirbtinė, tikriausiai Mondošavanų sukurta aukštesnė būtybė, skirta gyvybės Žemėje gelbėjimui. Atvykus į savo misiją, Penktasis elementas prisiima humanoidės moters formą ir pradeda studijuoti žmonijos istoriją. Antroje filmo dalyje pervargusi, serganti ir silpna ji svarsto, ar žmonės verti išsaugojimo, nes jie naikina visa, kas buvo gero: „Kokia nauda iš gyvybės išsaugojimo, kai matai, ką jūs su ja darote?“ Išties, nors filmas vaizduoja Žemės ir gyvybės Žemėje pabaigą kaip akivaizdžią *pasaulio* pabaigą, globaliai tai reikštų tik keletos rūšių, valdomų destruktiviausios ir labiau išnaudojančios rūšies, liovimąsi egzistuoti. Mąstant vien Žemės plotmėje: ar mūsų žmogiška gyvybė tikrai verta išsaugojimo, jei ji sukelia tiek daug skausmo ir, pagaliau, tikrą apokalipsę daugybei kitų rūšių?

Ar dabar galime mes, žmonės, permąstyti ir reformuluoti žodžio „apokalipsė“ reikšmę ir sutikti, kad yra ne viena pasaulio pabaiga? Kiekvienai rūšiai apokalipsė yra unikali ir, svarbiausia, išvengiama. Apokalipsė virto kitkuo, nei buvo pranašauta. **Ši apokalipsė** yra ne staigi, negailestinga, o **lėta ir atsekama**. Kasdien socialinių tinklų dėka matome mūsų ekonomikos poveikį planetai, laukinei gamtai, naminiams gyvūnams, daugeliui nevakarietišku šalių ir bet kurios šalies skurdžiausiems sluoksniams. Šią apokalipsę galima stebėti ir galbūt todėl ji atrodo tokia netikroviška – mitai apie kylantį vandens lygį, skylės ozono sluoksnyje, masinis badas ir daugybės rūšių išnykimas, žmoniją veikiančių mega-virusų mitai – visi jie tokie akivaizdūs, taip arti mūsų, kad tiesiog nesutelpa galvoje gyvenant savo kasdienį gyvenimą. Baimė maišosi su neigimu ir puikiu žmogaus proto įrankiu – ignoravimu.

Tačiau ekologiniam pesimizmui laiko nėra. Mums gali būti sunku reflektuoti vykstančius įvykius, kol esame juose, tačiau galime bent pamėginti pakeisti požiūrį. Pasaulis yra daugiau nei tik mes, žmonės. Ar apokalipsė, kaip grandiozinė katastrofa, gali nutikti mums? Žinoma, toks pavojus vis dar yra. Bet negalime kalbėti tik apie vieno tipo apokalipsę, kai esame atsakingi už daugybės rūšių išnykimą. Iš jų perspektyvos paskutinioji jiems jau atėjo, ir labai abejoju, kad jie turėjo paskutinę akimirką paguodžiantį Rojaus konceptą.

Nebegalime slėptis nuo mus supančios mirties, kai daugeliui *mes* buvome išnykimo priežastimi. Tik priimdami žinojimą apie mirtį, įsileisdami į savo kasdienybę mirtį globaliu mastu, galime pradėti tikėtis kolektyvinio sugyvenimo Žemėje, o ne bijoti jo pabaigos.

Nuorodos ir šaltiniai

1. Backus, I. 2000. *Reformation. Readings of the Apocalypse*: Geneva, Zurich and Wittenberg. Oxford: Oxford University Press.
2. Burt, S. 2014. *Science Fiction and Life after Death. American Literary History*.
3. Club of Rome: <https://clubofrome.org/publications/>

4. Koester, Craig R. 2001. *Revelation and the End of All Things*. Grand Rapids: Eerdmans.
5. Mounce, Robert H. 1998. *The Book of Revelation. Revised ed. New International Commentary on the New Testament*. Grand Rapids: Eerdmans.
6. Newport, Kenneth G. C. 2001. *Apocalypse and Millennium: Studies in Biblical Eisegesis*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Rogerson, J. W. 1991. *Genesis 1–11*. T&T Clark.
8. Voluntary Human Extinction Movement: <http://www.vhemt.org/>